

811.163.41'367.633

811.163.41'373.611

<https://doi.org/10.18485/sj.2023.28.1.20>**АНЂЕЛА Б. МИТРОВИЋ***Универзитет у Београду
Филолошки факултет

Оригинални научни рад

Примљен: 18.10.2022.

Прихваћен: 13.12.2022.

ПРЕДЛОЗИ НАСТАЛИ КАТЕГОРИЈАЛНИМ ПРЕОБРАЗОВАЊЕМ**

Циљ овог рада био је представити предлоге настале категоријалним преобразовањем, творбене процесе којим су настали, врсте речи које су их мотивисале, те анализирати морфолошке, творбене и семантичке особености мотивних речи и мотивисаних предлога, с фокусом на њихово граматичко и лексичко значење, односно конституентске вредности. За потребе овог рада ексерцирано је 69 предлога. Највећи број примера је из *Речника српскога језика* МС. Иако их је тешко прецизно дефинисати и разврстати, ови предлози су од великог значаја јер упућују на мноштво односа међу конкретним и апстрактним појмовима, те својом семантиком улазе у састав базичног слоја лексичког система српског језика.

Кључне речи: предлози, предлошки изрази, категоријално преобразовање, творба речи, синтакса, семантика, стилистика.

1. УВОД

1.1. Историјат питања и појмовни апарат. Већини говорника српског језика, када помисле на предлоге као врсту речи, прво падну на памет они базични, немотивисани, тзв. *прави предлози*, какви су *од, до, на, уз, у, из, за*,

* andjellam96@gmail.com

** Овај рад је скраћена верзија семинарског рада као испитне обавезе и СИР-а у оквиру предмета *Савремени српски језик – синтакса са семантиком и стилистиком I и II* на ДАС на Филолошком факултету у Београду.

к(а), под, према, над, при. Понеки ће се можда сетити и оних мотивисаних предлога сложених од два предлога, као што су *изнад, испод, испред* итд. Но, предмет овог рада јесу они мање типични „представници” ове непроменљиве врсте речи, а то су предлози постали од других врста речи – *неправи предлози* (Станојчић/Поповић 2011: 134). Ови предлози настали су процесом који се зове *категоријално преобразовање* или *категоријална транспозиција* (прелазак једне синтаксичке врсте речи у другу) (Баји 1944: 116; Тенијер 1988: 378, 398). Ова језичка појава захвата различите врсте речи, било да су у улози мотивне, било у улози новотворене речи. Такође, сваки од могућих типова категоријалне транспозиције носи назив по врсти речи којој припада твореница. Према томе, настајање предлога од неке друге врсте речи помоћу категоријалног преобразовања назива се *препозиционализација*. Категоријално преобразовање одвија се како на плану морфологије (прелазак лексеме из једне врсте речи у другу), тако и на плану творбе речи (у преобразовању се дешавају различити творбени процеси: слагање, конверзија...), те је оно морфолошко-творбеног карактера.

Предлозима уопште, па и оним твореним категоријалним преобразовањем, бавили су се многи српски лингвисти. О подели предлога на старије и новије говорио је још А. Белић у својој књизи *О језичкој природи и језичком развоју* (1959). Такође, М. Ивић написала је доста радова о предлошко-падежним конструкцијама (1954, 1955, 1957), а предлошко-падежне конструкције проучавали су и И. Стевовић (1955) и Д. Гортан-Премк (1963). Предлоге су истраживали и И. Грицкат, Д. Мршевић Радовић, Љ. Милинковић, Д. Кликовац. О предлошким изразима писали су Љ. Поповић (1966) и М. С. Лалевић (1955). Предлозима се бавио и И. Клајн у два својим књигама о творби речи у српском језику. Један од најзначајнијих новијих радова који се тичу предлога насталих категоријалном транспозицијом написала је Р. Драгићевић (2012).

1.2. Предмет и циљеви рада. Предмет и циљ рада јесте да представимо предлоге настале категоријалним преобразовањем, тако што ћемо показати који су их творбени процеси изнедрили, које врсте речи су их мотивисале, те анализирати морфолошке, творбене и семантичке особености мотивних речи и мотивисаних предлога, с акцентом на њихово граматичко и лексичко значење, односно конституентске вредности. Коначно, изложићемо различите погледе лингвиста на статус категоријално преобраваних предлога, као и на неусаглашеност критеријума по којима се ти предлози бележе у речницима савременог српског језика.

1.3. Задаци и методе. За потребе овог рада ексцерпирани смо укупно 69 предлога, које смо разврстали у табеле према одређеним критеријумима. Највећи број примера је из *Речника српскога језика* МС (у даљем тексту РСЈ), а придодати су и неки предлози, односно предлошки изрази из Клајнове *Творбе речи у савременом српском језику* и рада Љ. Поповића о предлошким изразима, ако их нема у речнику.

Централни део рада чини поглавље под називом 2. *Предлози настали категоријалним преоброзовањем*. У оквиру њега налазе се потпоглавља 2. 1. *Сложени предлози* и 2. 2. *Предлози настали конверзијом*. У т. 2. 1. је подтачка 2. 1. 1. *Предлози према врсти мотивне речи*, у оквиру које су обрађени предлози разврстани у табелама и којима су посвећене одговарајуће ставке или одељци именовани према врстама речи које су мотивисале предлоге: а) *Предлог + именица*, б) *Предлог + неправи предлог*, в) *Предлог + несамостална јединица са семантичком вредношћу* и г) *Предлог + прилог*. У оквиру т. 2. 2. постоји подтачка 2. 2. 1, такође под називом *Предлози према врсти мотивне речи*. Она садржи два одељка: а) *Именица као мотивна реч* и б) *Прилог као мотивна реч*.

У предлоге смо сврстали све оне лексеме наведене као одреднице у РСЈ. Разлог би био следећи: ако је нека реч забележена као одредница у речнику, то значи да, поред тога што у себи садржи одређено лексичко значење, она има аутономност независну од контекста у којем се налази, која је својствена лексемама, а по чему се оне разликују од израза и идиома. У предлоге смо уврстили и оне речи које нису лематизоване у РСЈ као предлози, јер припадају обрасцу у који улазе њима формално-семантички подударни неправи предлози који имају своју одредницу у Речнику.

Ако су међу наведеним предлозима неки у РСЈ дати као секундарна значења других врста речи или као посебне одреднице које следе иза истоимених одредница других врста речи, класификовали смо их у предлоге творене конверзијом.

У овом раду служили смо се терминологијом из дела о синтакси средњошколске *Граматице српског језика* Ж. Станојчића и Љ. Поповића, као и Поповићевог рада о предлошким изразима, затим књиге М. Ковачевића *Кроз синтаксу српскога језика* и других његових радова, *Творбе речи у савременом српском језику* И. Клајна, као и *Српске лексике у прошлости и данас* и рада о предлозима насталим конверзијом Р. Драгићевић.

2. ПРЕДЛОЗИ НАСТАЛИ КАТЕГОРИЈАЛНИМ ПРЕОБРОЗОВАЊЕМ

2.1. Сложени предлози. И. Клајн је сложене предлоге поделио у две групе. У једну спадају спојеви два предлога. Друга група сачињена је од предлога с именицом, и то често оном која путем конверзије добија улогу предлога (Клајн 2002: 139). Наш рад тиче се предлога из друге Клајнове групе, с тим што смо проширили њен опсег, те у њу укључили све предлоге чија је једна од мотивних речи било која врста речи сем (правог) предлога.

2.1.1. Предлози према врсти мотивне речи

а) Предлог + именица

Највећи број сложених предлога грађен је по моделу *предлог + именица*. Прави предлози и именице које мотивишу нове предлоге у себи садрже граматичко и лексичко значење, који им омогућавају да успешно пренесу језичку поруку (нпр. *Попео се на врх брда*) (Драгићевић 2012: 94). Због чега се онда јавља потреба за спојевима ових „самодовољних” лексема? Разлог би могао бити у тежњи ка сужавању, конкретизовању, прецизирању значења израза. Понекад говорна ситуација или писмено изражавање изискују облик који је у стању да искаже неку комплекснију мисао, односно да опише неки појам или однос међу појмовима у апстрактнијем значењу. Тако се у самом језичком систему свакодневно формирају нове јединице које потом испуњавају нове и сложеније комуникативне захтеве. Пошто је овде реч о предлозима добијеним категоријалним преобразовањем, у средишту пажње су нове лексеме. Постоје различити механизми којима се изналази нова реч која треба да задовољи одређене комуникативне потребе. То могу бити полисемија, творба речи или позајмљивање страних речи (Драгићевић 2018: 297).

Наш рад је оријентисан на испуњавање лексичких празнина путем творбе речи, тј. нових предлога који треба да означе тананије, више изнијансиране релације међу реченичним конституентима.¹ Узмимо за пример предлог *доврх*. Значење поруке *Попео се доврх дрвета/мердевина/планине* не би било потпуно ни прецизно када би уместо означеног предлога стајала једна од његових мотивних речи: *Попео се до дрвета/мердевина/планине* или *Попео се врх дрвета/мердевина/планине*.

У следећој табели приказаћемо сложене предлоге и њихове мотивне речи.

Твореница	Мотивна реч 1	Мотивна реч 2
доврх	до	врх
дно	до	дно
докрај	до	крај
због	с	бог
искрај	из	крај
наврх	на	врх
надно	на	дно

¹ Сврсисходност твореница, самим тим и мотивисаних предлога, истиче Р. Драгићевић (2018: 337): „Нема некорисних твореница. Да није потребна за означавање неког појма, твореница не би ни настала. Творбом речи значајно се богати лексички систем.”

надомак	на	домак
надохват	на	дохват
накрај	на	крај
нам(ј)есто	на	м(ј)есто
поврх	по	врх
подно	по	дно
покрај	по	крај
попут	по	пут
поткрај	под	крај
преткрај	пред	крај
саврх	са	врх
садно	са	дно
сврх	с	врх
уврх	у	врх
удно	у	дно
украј	у	крај
ум(ј)есто	у	м(ј)есто
уочи	у	очи
упркос	у	пркос
успркос	уз	пркос

Табела 1.

Од 27 предлога, по шест је грађено са предлозима *на* и *у*, четири са *по*, три су грађена са предлогом *до*, по два са *с* и *са*, и по један са *из*, *под*, *пред* и *уз*. Очекивано, *на* и *у* су најчешћи мотивни предлози. Такође, примећујемо да се ова два предлога, заједно с предлозима *по*, *под*, *пред* и *уз*, у свим спојевима допуњавају именицама у акузативу. Остали предлози, иако уз њих стоје именице у акузативу, махом имају граматичко значење генитива (*до*, *с*, *из*, *са*), односно инструментала (*с* у због²). Када је реч о лексичком значењу мотивних предлога, сви они указују на просторне односе, с изузетком предлога *с* у због и *уз* у *успркос*, којима је најближе значење начина.

² Лексичко значење предлога *због* гласи *с божјом помоћу*.

За мотивне именице сложених предлога карактеристично је да су увек у акузативу, чак и када предлог са којим се слажу захтева именицу у неком другом падежу (уп. *доврх, због, искрај, садно, сврх* итд.). Семантички, највећи број мотивних именица могао би се сврстати у категорију месних релационих квалификатора и оријентира (*врх, дно, крај, домак, дохват, м(ј)есто, пут*). Преостале три именице (*бог, очи, пркос*) у мотивисане предлоге уносе апстрактнија значења посредством метафоре.

Међу твореним предлозима, седам је мотивисано именицом *крај*, шест именицом *врх*, пет лексемом *дно*, два речју *м(ј)есто*, два именицом *пркос* и по један предлог грађен је помоћу именица *бог, домак, дохват, пут* и *очи*. У контексту граматичког значења, сви мотивисани предлози захтевају именску реч у генитиву као центар синтагме, с изузетком примера *упркос* и *успркос*, који, поред тога што ретко стоје уз генитив, углавном имају значење датива. Што се тиче лексичког значења предлога, убедљиво највише њих денотира место, а то су *надомак, надохват* и сви они којима је именичка основа *врх, дно* или *крај*, што су и најбројније мотивне именице у овој категорији. Остали предлози имају семантичку вредност узрока (*због*), супституције или експекције (*нам(ј)есто, ум(ј)есто*), поређења по једнакости (*нопут*), времена (*уочи*) и концесије (*упркос, успркос*).

б) Предлог + неправи предлог

Премда су и именице и прилози који се тумаче у целини 2. 1. у улози неправог предлога, ради боље прегледности сврстали смо их у засебне категорије, а овде смо изнели само примере са компонентом *сред*, која представља неправи предлог добијен вероватно суфиксацијом од именице *ср(иј)еда* (Клајн 2002: 139; Скок 1973: 320). Подробије објашњење за нашу класификацију в. у одељку з) Предлог + прилог т. 2. 1. 1.

Твореница	Мотивна реч 1	Мотивна реч 2
досред	до	сред
насред	на	сред
посред	по	сред
усред	у	сред

Табела 2.

Предлози *до, на, по* и *у* односе се на простор, а раздваја их граматичко значење – *до* искључиво стоји уз именске речи у генитиву, док остали предлози у горенаведеним сложеницама могу садржати значење акузатива или локатива, зависно од тога да ли су у саставу реченице са глаголом кретања (нпр. *Стао*

је *насред пута*, уп. *Стао је на пут.*) или мировања (нпр. *Стајао је насред трга*, уп. *Стајао је на тргу*). С овим у вези је и уже значење простора – у случају акузатива, места завршетка кретања, а у случају локатива локационог значења (Поповић 2011: 293).

Код неправог предлога *сред* семантика је очигледна. Скок упућује на именицу *ср(и)једа* као корен (Скок 1973: 320).

Свим сложеним предлозима заједничко је граматичко значење генитива. Као што је речено за мотивне предлоге из средње колоне табеле 2, лексичко значење мотивисаних предлога у корелацији је са природом глагола, односно предиката реченице.

в) Предлог + несамоствална јединица са семантичком вредношћу

Предлози у овој категорији истичу се по томе што мотивна реч 2 није узална лексема, али има семантички садржај, те смо је дефинисали као *не-самоствалну јединицу са семантичком вредношћу*.

Твореница	Мотивна реч 1	Мотивна реч 2
насупрот	на	*супрот
науштрб	на	*уштрб
усупрот	у	*супрот

Табела 3.

Из форме твореница види се да се мотивни предлози допуњавају суп-стантивима у акузативу, а значењски упућују на метафорички простор.

Клајн је сматрао да код сложених предлога *насупрот* и *усупрот* није могуће одредити функцију компоненте *супрот*, за коју каже да је застарели предлог (Клајн 2002: 139; Клајн 2003: 266). Ми бисмо рекли да је функција, односно значење транспарентно, тј. изражава семантичку вредност контраста, а сам елемент **супрот* више није аутономна јединица лексикона српског језика.

У РСЈ запажамо да *насупрот* постоји и као прилог, а по шестотомном речнику МС *насупрот* је прилог који може имати и предлошку функцију (Клајн 2003: 266). Ми се у овом раду придржавамо начела творбе речи И. Клајна, те се предлог *насупрот* овде третира као сложеница, а не као препозициониран прилог. Даље, у РСЈ пише да се предлог *насупрот* слаже с именицама у генитиву и дативу, а има два значења: 1. *преко пута, наспрам, према* (Сдео је насупрот оцу на крају стола.) и 2. *наместо, уместо*. Дакле, прво значење је просторно, а друго супституције или експекције (Станојчић/Поповић 2011: 297; Буркин 2018: 349). *Насупрот* има и значење контраста (*Јер су они сви,*

насупротив оцу, били меки и сањалачки људи.)³ (Ковачевић 1998: 156). Предлог *усупрот* у РСЈ представљен је овако: **1. а.** (с ген. и дат.) *упркос*: спавати ~ смраду. **б.** (с дат.) *према; против*. Значење бр. 2, где је у служби речце, нисмо узели у разматрање пошто није релевантно за предмет нашег рада. Уочавамо уз које падеже се предлог употребљава, као и то да се предност даје дативу, и по избору примера и по томе што покрива сва подзначења: концесије (*упркос*), просторног односа (*према*) и супротстављања (*против*).

Посебну пажњу посветићемо предлогу *науштрб* због његовог спорног статуса у језичком систему. У време када је Поповић (1966: 207–208) писао рад о предлошким изразима, облик *на уштрб* писао се одвојено, те га је класификовао међу предлошке изразе. У новом Правопису, међутим, израз *науштрб* дат је као једна лексема, а у РСЈ наводи се само као прилог, у значењу: *умањујући нешто, закидајући на нечему; на нечију штету, на рачун (некога, нечега)*. Занимљиво је што одабрани примери управо демонстрирају предлошку употребу ове лексеме: ~ *свега осталог*; *њему* ~, будући да диктирају падеж именских речи, а то су генитив и датив, исти падежи који стоје уз творбено блиске предлоге *насупротив* и *усупрот*. На основу овога *науштрб* смо уврстили у предлоге, сматрајући да се предлошки израз сачињен од једне лексеме без икаквих сметњи може третирати као предлог (уп. и друге сложене предлоге: *упркос, заради, насупротив* итд.), поготово ако се узме у обзир неодређено (вероватно начинско) лексичко значење и непостојање дефиниције за *уштрб*, као и чињеница да *уштрб* не везује уз себе конгруентни атрибут, за разлику од других именица у саставу предлошких израза. Уп. примере **на овај уштрб* : *на уштрб њиховог пријатељства* наспрам у *очево име* : у *име његовог оца* (Поповић 1966: 213).

г) Предлог + прилог

Премда је Клајн предлог *повише* сматрао за један од спојева два предлога из прве групе, о чему је било речи на почетку т. 2. 1, ипак смо се одлучили да поменути предлог уврстимо у категорију *предлог + прилог*, где прилог *више* представља неправи, мотивисани предлог. Тако смо поступили зато што мислимо да је овај случај аналоган ономе где су предлози настали по моделу *предлог + именица*, у којем је именица такође у функцији неправог предлога, али се и даље сматра именицом (Клајн 2002: 139).

Мада Клајн не спомиње предлог *испреко* у својој *Творби*, према класификацији коју је навео, *испреко* би се сигурно нашао у првој групи предлога,

³ Овај предлог своје контрастно значење остварује у саставу дативне синтагме, која онда добија функцију *адвербијалне одредбе контраста*, односно *контрастне адвербијалне одредбе* (Ковачевић 1998: 156–157).

али ми смо га сврстали у модел *предлог + прилог*, ослањајући се на чињенице на које смо указали у претходном пасусу (Клајн 2002: 139).

Твореница	Мотивна реч 1	Мотивна реч 2
испреко	из	преко
повише ⁴	по	више

Табела 4.

Као и у одељку под б), све мотивне речи у табели имају семантику места. Прилози *преко* и *више* разликују се по оријентационим параметрима које назначавачу, *преко* даљину, а *више* висину. Предлози *из* и *по* разликују се по граматичком, а уже посматрано, и лексичком значењу. Прво, предлог *из* искључиво захтева генитив, а *по* акузатив или локатив у зависности од тога да ли се говори о правцу или путањи кретања или пак мировању. Друго, први предлог има аблативно значење, указује на нешто што је удаљено, с друге стране, док други говори о приближавању ка циљу или налажењу на одређеној локацији.

У РСЈ прочитаћемо да предлог *испреко* стоји уз генитив и да значи *са друге стране или на другој страни, преко (нечега)*. Значење предлога *повише* гласи *изнад нечега, над нечим* и такође се слаже с именицом у генитиву. И једном и другом предлогу заједничко је граматичко значење (улазе у конструкцију са истим падежом) и значење простора, уз дистинкцију између даљине и висине као оријентационих параметара.⁵

2.2. Предлози настали конверзијом. Клајн (2003: 386) једино ову категорију мотивисаних предлога назива *неправим предлозима*, што нам говори да су предлози добијени препозиционализацијом међу прототипичним лексемама насталим категоријалном транспозицијом.

⁴ Клајн сматра да је овај предлог настао слагањем предлога *по* и *више*, по угледу на предлоге *понад, порад(у)*... (Клајн 2002: 139). Међутим, постоји могућност да је предлог *повише* могао бити добијен и конверзијом од прилога истог облика, поготову ако бисмо узели у обзир да у српском језику постоје и предлози *више* и *ниже*, настали конверзијом од компаратива прилога *високо* и *ниско*.

⁵ На крају потпоглавља 2. 1. хтели бисмо да скренемо пажњу на два творбено специфична предлога – *унаточ* и *усл(у)јед (услѐд)*. Они нису ушли у анализу најпре зато што мислимо да се у савременом језику они више не доживљавају као мотивисани, те и због тога што се код Клајна уопште не спомињу као творенице. Иначе, то су једини предлози у нашем корпусу који су творени од глагола (Према Скоку (1973: 451, 284), *унаточ* од *тећи*, *усл(у)јед* и *услѐд* од *сл(у)једити*), и то за предлоге необичајеним творбеним процесима, *унаточ* највероватније префиксално-суфиксалном творбом, а други предлог истим типом творбе или суфиксацијом.

2.2.1. Предлози према врсти мотивне речи

а) Именица као мотивна реч

Као и у поглављу о предлозима грађеним слагањем, и код предлога насталих препозиционализацијом именице су најзаступљенија врста мотивних речи. Но, за разлику од именица које су твориле сложенице, међу овим именицама има доста разилажења по више критеријума.

Најпре, попредложене именице поделићемо на оне у ном., односно ак. јд. и оне у инстр. јд. Између ове две класе постоји неколико дистинкција. Мотивисани предлози прве класе су старијег порекла и везују се како за народни, разговорни, тако и за књижевни идиом. Њихове мотивне именице денотирају конкретне, опипљиве појмове, па су и релације реализоване предлошко-падежним конструкцијама новотворених предлога конкретне, физичко-географске природе (уп. *врх брда, дно ногу, пут села, чело стола*⁶ итд.). Насупрот њима, предлози друге групе настали су касније, када је српски књижевни језик почео достизати извесни ниво интелектуализације, те су фреквентнији у званичној комуникацији, а међу њима су многи типични за административни функционални стил (уп. *поводом, посредством, приликом, током*). Овакви предлози мотивисани су апстрактним именицама, односно конкретним именицама употребљеним у апстрактном значењу, те и у предлошко-падежној конструкцији означавају такве односе (*почетком јула, поводом годишњице, током месеца, половином године* итд.). Једина црта која повезује све ове предлоге јесте да се слажу искључиво са супстантивима у генитиву.

У табелу смо унели и лексеме с предлошком вредношћу које РСЈ не беже као предлоге, а Клајн (2003: 387) их третира као предлоге употребљиве с генитивом који су творени конверзијом од именица у инструменталу: *посредством* (РСЈ као одредницу наводи само именицу руског порекла *посредство*), *почетком, половином, средином, крајем*. Мислимо да је утемељенија Клајнова класификација из више разлога. Прво, у нашем корпусу препозиционираних јединица именичког порекла више од половине њих налази се у инстр. јд. Друго, многи примери попредложених именица у инстр. јд. већ су изложени у РСЈ са својим предлошким значењима, било као секундарна значења супстантивне одреднице (*приликом*), изрази (*током*), а неретко чак и лематизовани као предлози (*поводом, помоћу, путем*).⁷

⁶ Драгићевић (2012: 108) назначавача да попредложене именице у српском језику означавају место и употребљавају се искључиво уз генитив (најчешће партитивни), чиме поред месног стичу и партитивно значење и наводи примере *врх брда, дно бурета*.

⁷ Клајн указује на неодређен статус неправих предлога и недоследност њихове обраде и у шестотомном Речнику МС (Клајн 2003: 387–388).

Твореница	Мотивна реч
врх	врх
дно	дно
дуж	дуж
крај	крај
крајем	крај (у INSTR. ЈД.)
м(ј)есто	м(ј)есто
поводом	повод (у INSTR. ЈД.)
половином	половина (у INSTR. ЈД.)
помоћу	помоћ (у INSTR. ЈД.)
посредством	посредство (у INSTR. ЈД.)
почетком	почетак (у INSTR. ЈД.)
приликом	прилика (у INSTR. ЈД.)
пут	пут
путем	пут (у INSTR. ЈД.)
средином	средина (у INSTR. ЈД.)
током	ток (у INSTR. ЈД.)
чело	чело

Табела 5.

б) Прилог као мотивна реч

Поред тога што се једни допуњавају именицама, а други прецизирају поруку глаголских предиката, кључна разлика међу предлозима и прилозима јесте што прилози сами могу представљати реченичне конституенте, док предлози могу бити само зависни чланови синтаксичке јединице попут предлошко-падежне конструкције, односно синтагме. Упркос њиховој синтаксичкој диференцијацији, прилози и предлози као врсте речи семантички су јако блиски. И једни и други одређују и описују различите односе међу појмовима о којима је реч и учествују у формирању адвербијала.

Представићемо мотивне прилоге са њиховим конституентским вредностима. Поред синхронијски гледано простих прилога (*ван, около, посл(и)е, пр(и)е*), по творбеном пореклу разликују се прилози настали адвербијализа-

цијом придева у позитиву и компаративу (*близу, више, ниже, преко, сходно*), сложени (*напротив, уздуж*) они добијени префиксално-суфиксалном творбом (*наочиглед*), суфиксацијом (*широм*) и, коначно, они који су мотивисани дијахронијски посматрано (*назад, позади, против*⁸). Према њиховој семантици, мотивне прилоге делимо на оне са месном конституентском вредношћу (*ван, високо (више), напротив, ниско (ниже), около, позади, преко*), оне за начин (*наочиглед*), време (*посл(и)је, пр(и)је*), као и оне који имају шири дијапазон адвербијалних значења (*близу*⁹ – место и време). Неки пак немају јасно изражену конституентску вредност, али имају лексичко значење које се потом преноси на новотворени предлог (*против*¹⁰, *сходно*¹¹), а други имају значења која нису идентична њиховим препозиционализованим парњацима, али су блиска (*уздуж*¹², *широм*¹³). Постоји и ситуација када мотивни прилог и мотивисани предлог имају различита лексичка значења (*назад* – као прилог има месно значење, а као предлог временско).

Што се тиче попредложених прилога, граматички, они се слажу са генитивом. Изузетак су предлози *назад* (који иде с акузативом: ~ две године (РСЈ 2011)), *наочиглед* (који поред генитива, ређе улази у конструкцију и са дативом), *напротив* (уз ген. и дат.), *сходно* (с дат.). Поред значења која су подударна њиховим мотивним прилозима, овде наводимо и додатна значења која су ови предлози развили. Рецимо, предлог *више*, поред просторног, има и поредбено значење „*кад се нешто нечему претпоставља: пре, изнад*: волети некога ~ свих других”, а и ово значење: „*кад се нешто надодаје једно на друго: поврх, на*: гомилати проблеме ~ проблема” (РСЈ 2011). Предлог *назад* нема просторно, већ темпорално значење, које одговара значењу в. предлога *пр(и)је*: „*да је од догађаја о којем се говори протекло време које означава израз иза предлога*. – Пошли су на море пре три месеца.” (РСЈ 2011). Значење предлога *наочиглед* (*пред (неким), у присуству (некога)*) врло је блиско мотивном прилогу, с тим што бисмо га довели у везу са одредбом околности пре него начина (РСЈ 2011). Према РСЈ, предлог *против*, уз семантику неслагања и супротстављања, има и просторна значења (*Пловити против јаког ветра*),

⁸ У овом раду дотицали смо се само етимологије категоријално преобразованих предлога, док смо етимологију њихових мотивних речи само уопштено назначили.

⁹ Свесни смо тога да прилог *близу* и многи други прилози имају разуђенији семантички садржај, те имају и нека апстрактна значења, али ми их овде анализирамо из угла значења предлога које су они мотивисали.

¹⁰ У питању је семантика супротстављања, контраста.

¹¹ Прилог добијен конверзијом од придева *сходан* са значењем *који одговара чему, који је у складу с чим, погодан, подесан* (РСЈ 2011). Најизраженије му је начинско значење.

¹² Као прилог односи се на дужину предмета или бића, а као предлог има месно значење простирања.

¹³ И прилог и предлог имају просторно значење ширине, с тим што је значење прилога уопштеније, а предлог говори о конкретним димензијама омеђеног простора, уп. *широм Србије* (РСЈ 2011).

значање намене (лек *против главобоље*) и значење које гласи: „*према коме се врши неко срањивање, с којим се успоставља нека равнотежа*”. – Кладећи се ставио је златан сат против златног прстена”. За предлог *напротив* додали бисмо да, поред контраста, као и сложени предлог *насупротив*, има додатно значење супституције или експекције, које немају прилози *насупротив* и *напротив*. Поред темпоралног, предлог *пр(и)је* има и значење „*да је неко или нешто по реду испред другог*а. – Пре Лазе Лазаревића долази Јаков Игњатовић.” (РСЈ 2011), које и даље носи сему временског, али и додатне нијансе указивања на важност, приоритет. Предлог *преко* има широк опсег значења, од којих су нека слична значењима истоименог прилога. О употреби и конституентским вредностима предлога *преко* подробно је писао М. Ковачевић. Он наводи следеће конституентске вредности:

1. места (локациони, нпр. *Преко Босне, [официри и војници] путовали [су] за Цариград* и оријентациони тип месног значења, нпр. *Лопта је преко пречке отишла у гол-аут*),
2. времена (*преко првомајских празника*),
3. компаративно значење (*Књигу [читаоци] задржавају преко сваког дозвољеног рока*), а у оквиру њега количинско значење (*Грлати су преко мјере*),
4. начинско значење (*Говори преко залогаја*),
5. концесивно значење (*Преко свог обичаја, потатиа младића по рамену*),
6. посредника у реализацији глаголске радње (*Позвао је [младе] преко локалне радио-станице да ... дођу*) (Ковачевић 1981: 137, 139, 142, 144–147, 150–151).

РСЈ наводи и значење изузимања (*Немамо ништа преко онога што вам је познато*).

Твореница	Мотивна реч
близу	близу
ван	ван
више	више (комп. од <i>високо</i>)
назад	назад
наочиглед	наочиглед
напротив ¹⁴	напротив

¹⁴ У другом значењу предлога *напротив* упућује се на значење Љ лексеме *против*, које није обележено као такво у речничком чланку те одреднице, те није јасно о ком значењу је реч.

ниже	ниже (комп. од <i>ниско</i>)
около	около
позади	позади
посл(иј)е	посл(иј)е
пр(иј)е	пр(иј)е
преко	преко
против(у) ¹⁵	против
сходно ¹⁶	сходно
уздуж ¹⁷	уздуж
широм ¹⁸	широм

Табела 6.

3. ЗАКЉУЧАК

Овим радом желели смо да дамо преглед проблематике предлога добијених категоријалним преобразовањем, те да расветлимо поједина спорна места у њиховој досадашњој класификацији и систематизацији.

Најпре смо их разврстали према творбеном критеријуму, на оне добијене слагањем и оне настале конверзијом. Потом смо их класификовали према врсти мотивне речи. За сложене предлоге то су спојев *предлог + именица*, *предлог + неправи предлог*, *предлог + несамостална јединица са семантичком вредношћу* и *предлог + прилог*. За предлоге грађене конверзијом то су именице и прилози као мотивне речи.

¹⁵Клајн *против* не помиње у књизи о конверзији, већ само у првој књизи као префикс који потиче од истоименог предлога (Клајн 2002: 144, 190).

¹⁶Клајн у првој књизи *Творбе* наводи придев *сходан*, али у другој књизи нема примера *сходно* (Клајн 2002: 232). Тај пример могао би се окарактерисати као предлог творен конверзијом од поменутог придева, односно прилога *сходно*. Поповић (1966: 211) лексему *сходно* сврстава у предлошке изразе постале од прилога. На основу овога смо одредили предлог *сходно* као твореницу мотивисану истоименим прилогом.

¹⁷Клајн (2002: 233) једино помиње придев *уздужан*, за који наводи да је изведен од прилога. Дакле, може се закључити да је предлог *уздуж* добијен конверзијом од истоименог прилога.

¹⁸Клајн (2003: 377) помиње *широм* само као прилог изведен суфиксом *-ом*, те и у овом случају можемо тврдити да је предлог *широм* настао категоријалном транспозицијом кроз конверзију прилога *широм*.

У првом потпоглављу, посвећеном сложеним предлозима, у ставки а) говорило се о потреби да се лексички систем обогати новим, сложеним лексемама које ће носити прецизнија, суптилнија значења од њихових појединачних мотивних речи. Предочена је и чињеница да је највећи број сложених предлога грађен по моделу *предлог + именица* (њих 27 од укупно 36 сложених предлога у нашем раду). Потом смо утврдили да се сви мотивисани предлози допуњавају именском речју у генитиву, с изузетком примера *упркос* и *успркос*, који, поред тога што ретко стоје уз генитив, углавном имају значење датива. Када је у питању лексичко значење предлога, уочено је да највише њих означава место, а то су *надомак*, *надохват* и сви они којима је именичка основа *врх*, *дно* или *крај*, што су и најбројније мотивне именице у категорији *предлог + именица*. Остали предлози имају семантичку вредност узрока (*због*), супституције или експекције (*нам(ј)есто*, *ум(ј)есто*), поређења по једнакости (*попут*), времена (*уочи*) и концесије (*упркос*, *успркос*). У одељку *предлог + неправи предлог* приказани су предлози са компонентом *сред* као неправим предлогом. Свим сложеним предлозима заједничко је граматичко значење генитива, а њихово лексичко значење у вези је са природом глагола, односно предиката реченице. Ставка в) посебна је по томе што мотивна реч 2 из табеле није узуална лексема, али има семантички садржај, те смо је дефинисали као *несамосталну јединицу са семантичком вредношћу*. Предлози *насупротив*, *науштрб* и *уасупрот* улазе у предлошко-падежну конструкцију са ген. и дат., а семантички су прилично издиференцирани. *Насупротив* има два значења: просторно и супституције или експекције, *уасупрот* три: концесије, просторног односа и супротстављања, а *науштрб* неодређено (вероватно начинско) значење. У последњем одељку првог потпоглавља утврдили смо да је предлозима *испреко* и *повише* заједничко граматичко значење (улазе у конструкцију са ген.) и значење простора, уз дистинкцију између даљине и висине као оријентационих параметара.

У другом потпоглављу, о попредложеним речима, утврђено је да је број предлога творен од именица и прилога, за разлику од сложеница, прилично уједначен – 17 деноминатива наспрам 16 препозиционираних прилога. У првој ставки, попредложене именице поделили смо на оне у ном., односно ак. јд. и оне у инстр. јд. Назначено је да између ове две групе постоји више значајних дистинкција. Мотивисани предлози прве класе су старији и уобичајени како за народни, тако и за књижевни језик. Њихове мотивне именице денотирају конкретне појмове, па су и релације реализоване предлошко-падежним конструкцијама новотворених предлога конкретне, физичко-географске природе (*врх брда* итд.). Предлози друге класе настали су када је српски књижевни језик почео трпети утицај интелектуализације, те су чешћи у формалној комуникацији, а међу њима су многи типични за административни функционални стил (*поводом* итд.). Овакви предлози мотивисани су апстрактним

именицама, односно конкретним именицама употребљеним у апстрактном значењу, те и у предлошко-падежној конструкцији означавају такве односе (*почетком јула* итд.). Једина заједничка црта свих ових предлога јесте да се слажу искључиво са супстантивима у генитиву. У ставки б) подсетили смо да су, и поред њихове синтаксичке диференцијације, прилози и предлози као врсте речи семантички врло блиски. И једни и други одређују и описују различите односе међу појмовима о којима је реч и учествују у формирању адвербијала. Попредложени прилози углавном чине предлошко-падежне конструкције са генитивом. Изузетак су предлози *назад* (с ак.), *наочиглед* (поред ген., ређе и са дат.), *напротив* (уз ген. и дат.), *сходно* (с дат.). Поред конституентских вредности, односно лексичких значења заједничких њиховим мотивним прилозима, новограђени предлози развијају нова значења. Најзад, приметили смо да у РСЈ, као и Клајн у РМС, има недоследности у бележењу попредложених речи. Неке су забележене као одредница, неке уопште нису унете, а неке су дате као секундарна значења мотивних именица или прилога.

Место категоријално транспонованих предлога у систему српског стандардног језика није стабилно, о чему говоре супротстављена тумачења о њиховом статусу као лексема, с једне стране, односно предлошких израза, са друге. Оно што је неупитно јесте да, иако их је тешко прецизно дефинисати и укалупити у одређени образац, ове језичке јединице имају врло важну функцију у идиому чији су део, јер упућују на широк спектар односа међу конкретним и апстрактним појмовима, те својом семантиком улазе у састав фундаменталног слоја лексичког система српског језика.

ИЗВОР

РСЈ 2011: *Речник српскога језика*, друго издање, Нови Сад: Матица српска.

ЛИТЕРАТУРА

- Баји ²1944:** С. Bally, *Linguistique générale et linguistique française (2e éd. entièrement refondue)*, Berne: A. Francke S. A.
- Грицкат 1957:** И. Грицкат, Разлика између предлога *због* и *услед*, *Наш језик*, VIII, 7–10, 236–241.
- Драгићевић 2012:** Р. Драгићевић, О именицама у служби предлога, *Јужно-словенски филолог*, LXVIII, 91–111.
- Драгићевић 2018:** Р. Драгићевић, *Српска лексика у прошлости и данас*, Нови Сад: Матица српска.

- Ђуркин 2018:** В. Ђуркин, *Сложени зависни везници у српском језику : (и њихова функционалностилска дистрибуција)*, Београд: Јасен.
- Клајн 2002:** И. Клајн, *Творба речи у савременом српском језику. Део 1, Слагање и префиксација*, Београд – Нови Сад: Завод за уџбенике и наставна средства – Институт за српски језик САНУ – Матица српска.
- Клајн 2003:** И. Клајн, *Творба речи у савременом српском језику. Део 2, Суфиксација и конверзија*, Београд – Нови Сад: Завод за уџбенике и наставна средства – Институт за српски језик САНУ – Матица српска.
- Ковачевић 1981:** М. Ковачевић, Употреба приједлога *преко* у српскохрватском стандардном језику, *Наш језик*, XXV, 3, 136–158.
- Ковачевић 1998:** М. Ковачевић, Сложена реченица с контрастном зависном клаузом, у: М. Ковачевић, *Синтакса сложене реченице у српском језику*, Београд: Рашка школа, 151–157.
- Ковачевић 2020:** М. Ковачевић, *Кроз синтаксу српскога језика*, Подгорица: Матица српска, Друштво чланова у Црној Гори.
- Поповић 1966:** Љ. Поповић, Предлошки изрази у савременом српскохрватском језику, *Наш језик*, XV, 3–4, 195–220.
- Скок 1971–1974:** Р. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–IV, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Станојчић/Поповић ¹³2011:** Ж. Станојчић, Љ. Поповић, *Грамматика српског језика : за гимназије и средње школе*, Београд: Завод за уџбенике.
- Стевановић М. ²1970:** М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик I*, Београд: Научна књига.
- Тенијер 1988:** Л. Теньер, *Основы структурного синтаксиса*, превод с француског И. М. Богуславског и др., Москва: Прогресс.

PREPOSITIONS FORMED BY CATEGORIAL TRANSPOSITION

Summary

The goal of this paper was to present prepositions formed by categorial transposition, by means of demonstrating the word formation processes through which they were created, the parts of speech which motivated said prepositions, as well as analyzing morphological, word formation and semantic characteristics of newly formed prepositions and their root words, with main focus on their grammatical and lexical meaning. We introduced different opinions of linguists on the status of these prepositions, likewise the inconsistency of

the criteria by which they were recorded in the dictionaries of modern Serbian language. For the purposes of this paper, we extracted a total of 69 prepositions, which we sorted into tables according to certain criteria. The largest number of examples is from *Речник српскога језика* by Matica Srpska, but also there are some prepositions, i.e. complex prepositions from I. Klajn's *Творба речи у савременом српском језику* and the paper of Lj. Popović about complex prepositions, provided that they were not recorded in the dictionary. Although it is difficult to precisely define them and sort them into a certain category, these linguistic units have a very important function in the speech which they are a part of, because they refer to a wide range of relations between concrete and abstract concepts, and with their semantics they belong to the fundamental layer of the lexical system of the Serbian language.

Keywords: prepositions, complex prepositions, categorial transposition, word formation, syntax, semantics, stylistics.

Andela B. Mitrović